Н.М. ЙОСЫПОВАНЫҢ «XX ГАСЫРНЫҢ ИКЕНЧЕ ЯРТЫСЫ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕ: ТРАДИЦИЯЛӘР ҺӘМ ЯҢАЧАЛЫК» (Казан: «Школа» редакция-нәшрият үзәге, 2021. 296 б.) КИТАБЫНА БӘЯЛӘМӘ

Хәзерге татар поэзиясен узган гасыр шигърияте белән бәйләп, киң җәмәгатьчелеккә даими рәвештә нәзари-тәнкыйди фикер җиткерә баручы әдәбият галимнәре арасында филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты профессоры Нурфия Йосыпованың хезмәтләре аерым урында. 2002–2021 еллар аралыгында галимәнең татар шигъриятенә этрафлы гыйльми анализ тәкъдим иткән 5 монографиясе, урта һәм югары мәктәп өчен 26 санда уку-укыту ярдәмлеге дөнья күрде. Н. Йосыпова – «Габдулла Тукай» энциклопедиясе (2016), сигез томлык «Татар әдәбияты тарихы» авторларының берсе. Соңгы елларда гына профессор әдәбият гыйльмиятенә шигъриятне нәзари һәм тәнкыйди яссылыкта бәяләгән өч монография бүләк итте (*Юсупова Н.М.* Система образов-символов в татарской поэзии первой половины XX века. Казань: Ихлас, 2018. 312 с.; *Юсупов А.Ф., Юсупова Н.М.* XX гасырның беренче яртысы татар поэзиясе: стиль һәм образлы сурәт тудыру үзенчәлеге. – Казан: «Школа» редакция-нәшрият үзәге, 2020. 172 б.; *Йосыпова Н.М.* XX гасырның икенче яртысы татар шигърияте: традицияләр һәм яңачалык / Н.М. Йосыпова. Казан: «Школа» редакция-нәшрият үзәге, 2021. 296 б.).

«XX гасырның икенче яртысы татар шигърияте: традицияләр һәм яңачалык» (Казан, 2021) хезмәтендә әдәбият галиме XX гасыр татар поэзиясенә нәзари күзәтү ясый, бер гасырлык шигъриятькә структураль-семиотик анализ яссылыгында гыйльми бәя тәкъдим итә.

Фәнни монографиянең «XX гасырның беренче яртысы татар поэзиясе: традицияләр һәм яңарыш нигезләре» дип исемләнгән беренче бүлегендә галимә тарафыннан милли поэзиянең алты дистә еллык дәверенә этрафлы күзәтү урын алган. Гасыр башы шигърияте хакында фикер йөрткәндә, университет профессоры Й. Акчура, Г. Сәгъди, Г. Гобәйдуллин, Җ. Вәлидиләрнең шул чорда төрле басмаларда дөнья күргән нәзари-тәнкыйди карашларын нигез итеп ала, күтәрә, нәтиҗә ясый. «XX йөз башы татар поэзиясендәге күп үзгәрешләр шәхес концепциясе алмашынуга бәйле» (7 б.) икәнлеген бәяләгәндә, Г. Тукай, М. Гафури, Н. Думавиларның мәгърифәтчелек рухы белән сугарылган шигъриятендә «татар халкының рухи юлбашчысы булып торырлык әдип» образы бирелеше игътибарга алына. Мәгърифәтчелек күтәргән идеяләрнең Г. Рәшиди, Я. Мамишев, Г. Гайнуллин-Чокрый, Х. Исхакый, К. Хаммадов поэмаларында урын алуы билгеләп үтелә. Профессор Н. Йосыпова карашынча, милли шигъриятнең бу дәверендә «жанр эзләнүләре аеруча лиро-эпик төрдә колач җәя» (27 б.). Романтик иҗат принципларының лиро-эпикада көчле яңгыраш алуын дәлилләү өчен, фольклор мотивларыннан, дини сюжетлар кулла-

нылышы ягыннан Ф. Бурнаш, Б. Мирзанов, К. Юлдаш, Д. Гобәйди, Х. Исхакый поэмаларына мөрәҗәгать ителә. Бу урында галимәнең «XX гасыр башында мифологик сюжетларны яңарткан яки әсәр материалында яңа миф тудырган, матурлык концепциясенә таянып, милли яшәешне яңарту омтылышын алга куйган бер төркем модернистик» поэмаларга, аерым алганда, Б.Мирзановның «Җен туе», М. Гафуриның «Адәм вә Иблис», Һ. Такташның «Газраилләр», Г. Сөнгатинең «Хозер», Н. Думавиның «Шәрык даһие», шулай ук төрки-татар мифларына мөрәҗәгать итеп язылган И. Шаммаси, Г. Сөнгати, Г. Харис әсәрләренә анализлары игътибарга лаек. Анализлар нәтиҗәсе буларак «модернистлар иҗатында поэманың традицион кануннардан баш тарткан антижанр формасы барлыкка килүе», «дини-дидактик эчтәлекле сюжет дөньяви фикерләрне җиткерүгә буйсындырылуы» (237 б.) хакында нәзари карашлар дәлилләнә. Фикерләрне үстереп, шигърияттә нәсер, баллада, сонет жанрларының активлашуын раслау максатыннан Г. Рәхим, Г. Сөнгати, Ф. Әмирхан әсәрләренә бәя тәкъдим ителә.

1920–1950 еллар татар поэзиясе тарихында үзенчәлекле чор буларак бәяләнә. Галимә С. Сүнчәләй, Ф. Бурнаш, В. Җәлал, С. Кудаш, Т. Ченәкәй һ.б. иҗатларында яңгыраш алган фикерләргә таянып, «егерменче еллар татар шигъриятендә әле XX гасыр башы татар поэзиясе традицияләрен дәвам итү яки поэзияне шул нигездә яңарту омтылышы көчле саклана» (32 б.), дигән нәтиҗә ясый. Әдәбият галиме Д.Заһидуллина карашларыннан этәрелеп, Н. Йосыпова бу чорда «форма эзләнүләре аша трансформация кичергән» (32 б.) Х. Туфан, Г. Кутуй, Һ. Такташ, К. Нәҗми һ.б. авторлар иҗатларына туктала, аерым алганда, Х. Туфанның «Татарстанда» поэмасына, «тартышчы» геройны тәкъдим иткән «Сынган кашлар» шигыренә һ.б. әсәрләренә, Г. Кутуйның «Көннәр йөгергәндә» дип исемләнгән футуристик, К. Нәҗминең «Өермәләр» җыентыкларына имажинистик эзләнүләр ноктасыннан тирән фәнни бәя бирә. Галимәнең егерменче елларда хөкем сөргән гыйсъянчылык фәлсәфәсенә мөнәсәбәтле фикерләре игътибарга лаек. Г. Халитнең «гыйсъянчы герой XX йөз башы бунтарь шәхесеннән аерыла» дигән карашын, Н. Йосыпова «татар әдәбиятындагы гыйсъянчы геройның көрәш мәйданы үзгәрә» (42 б.), дип үстерә, бу яссылыкта Һ. Такташ, К. Нәҗми, М. Җәлил, Х. Туфан шигъри текстлары бәяләнә. Профессор 1920 елларның урталарыннан соң татар поэзиясендәге авангард эзләнүләрнең сүлпәнәюенә бәйле карашларын җиткергән урында Һ. Такташның «Иҗадиятем хакында» дип исемләнгән программ мәкаләсен шәрехли һәм «...Һ. Такташ татар поэзиясе өчен үзгә, интонацион шигырь – сөйләү шигырен мәйданга чыгара» (44 б.), дигән нәтиҗә ясый. Утызынчы еллар шигъриятенә бәя биргән вакытта да Һ. Такташның «Әдәбият нинди булырга тиеш» дип исемләнгән мәкаләсенә мөрәҗәгать итеп, «шушы чордан Такташ әдәбияттагы форма эзләнүләрен сыйнфый көрәштән читләшү буларак тәнкыйтьли башлый» (51 б.), дип, чор йөзенә төгәл, анык бәя теркәп куя. Шул рәвешле, хезмәтнең эчтәлеген үтәли сызучы тагын

бер гыйльми аспект аермачык: галимә һәрдаим әдәби барышта аерым иҗатчы шәхесе тоткан урынны ассызыклап, билгеләп бара. 1934–1941 еллар аралыгы белән тамгаланган утызынчы еллар татар поэзиясендә социалистик реализм агымына мөнәсәбәтле үзенчәлекләрне аерып куйган хәлдә, әдәбият галиме Ә. Фәйзинең «яңа идеологиянең зыялылар тормышында чагылышын үзәккә куйган» (56 б.) «Флейталар» поэмасын, С. Хәкимнең «Тукайга багышланган шигърияткә эчтәлек һәм форма яңалыгы алып килгән» (57 б.) мәгълүм поэмаларын, «Совет фольклорын җыйнарга чынлап керешергә» мәкаләсен язып, либреттолар тәкъдим иткән М. Җәлил әсәрләрен анализлап һәм ассызыклап үтә. «Лирик герой концепциясенең үзгәреш кичерә башлавы» (64 б.) хакында һәм «халык авыз иҗатыннан килгән образларны, символик образ-детальләрне куллана башлау... халык җырларына хас яңгыраш һәм вәзен формаларын, структураны яңартырга мөмкинлек бирә» (64 б.) дигән нәтиҗә ясап, галимә «агымдагы чор татар поэзиясенең идеологик кысаларга сыешып бетмәвен» (65 б.) дәлилли. Бөек Ватан сугышы чоры татар поэзиясен анализлап, Н. Йосыпова 1920–1930 елларда башланган яңарышның дәвам иттерелүе, сугыштан соңгы еллар татар поэзиясенең «XX гасырның алтмышынчы елларында булачак өченче «шартлауга» җирлек әзерләвен ассызыклый (86 б.).

Фәнни монографиянең икенче бүлегендә 1960–1980 еллар татар поэзиясе эчтәлек һәм форма өлкәсендә эзләнүләр ноктасыннан бәяләнә. Казан университеты профессоры Н. Йосыпова киң җәмәгатьчелеккә классик әдипләребез Х. Туфан, С. Хәким, И. Юзеев, Р. Харис, Р. Фәйзуллин, М. Әгъләмов, Зөлфәт иҗатларына саллы нәзари бәя тәкъдим итә. Әйтергә кирәк, соңгы биш-җиде елда әдәбият гыйльмиятендә милли поэзиянең әлеге дәверенә академик Д. Заһидуллина тарафыннан этрафлы анализ бирелде (Заһидуллина Д.Ф. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.). Н. Йосыпова әдәбият галимнәренең хезмәтләренә һәрдаим мөрәҗәгать итә, библиографиядә йөзгә якын фәнни хезмәткә сылтама бар. Монография авторы бу бүлектә остазлары академиклар Т. Галиуллин, Д. Заһидуллина хезмәтләреннән этәрелеп, яңа фәнни ачышлар, бу чор поэзиясен анализлауның үзенчәлекле юлын тәкъдим итә. Рус әдәбияты галимнәре Ю. Богомолов, И. Кукулин, Н. Лейдерман, А. Бочарев һ.б.ның әдәбиятның бу дәверенә мөнәсәбәтле фикер-карашларын өйрәнеп, галимә милли поэзиябезнең гаҗәеп тирән үзенчәлекләрен, бөеклеген шигъри текстларны җентекләп анализлау аша ача. Профессор әдәби дәвернең яңалыгы хакындагы гыйльми карашларны үстерә, кайберләрен кайта-кайта ассызыклый. Әйтик, Г. Афзалның гражданлык лирикасында активлашкан иҗтимагый тәнкыйтьнең Ф. Яруллин, Ш. Анак, Р. Мингалим, К. Сибгатуллин шигъриятендә күтәрелүе, Х. Туфан, С. Баттал, Р. Фәйзуллин, Роберт Әхмәтҗанов, Рәшит Әхмәтҗанов, М. Әгъләмовларда көчле яңгырашы шигъри текстларны анализлап дәлилләнә. Галимә

карашынча, «авангард эзләнүләр милли шигърияттә үзенә бер дәрт белән иҗатка килеп кергән «Р. Фәйзуллиннар буынын» бер дулкынга җыя» (95 б.), «бу буын, бердән, С. Рәмиев, Дәрдемәнд иҗаты традицияләрен үстерсә, икенче яктан, милли шигъриятькә рус поэзиясенең, «шаулы эстрада» вәкилләре иҗатының йогынтысы көчәя» (96 б.). Күпсанлы шигъри текстларга филологик анализ бирү барышында Н. Йосыпова «сабыр лиризмга, төгәл ритмикага беренчеләрдән булып өстенлек бирә башлаган Г. Рәхим, соңрак кушылган «салмак лириклар» Р. Мингалим, Р. Гаташ, Зөлфәт, С. Хәким, Г. Зәйнашева, К. Булатова, К. Сибгатуллин һ.б. шигъриятләрендә тематик төрлелек, «фольклор стиле», «халык авыз иҗатыннан килгән образларны, мотивларны файдалану» (98 б.) хакында нәтиҗә ясый. Галимә романтик поэзия, фәлсәфи лирика, интеллектуаль шигъриятнең үсешен бер эзлеклелектә карый. С. Сөләйманова, Ш. Анак, Ә. Баянов һәм классикларыбыз Зөлфәт, Р. Фәйзуллин һ.б. иҗаты аша эчтәлек һәм форма өлкәсендәге эзләнүләрне аерып куя, дәлилли. Т. Галиуллин карашларын үстереп, Н. Йосыпова «Х. Туфан шигърияте – 1960–1980 еллар әдәбиятында салмак лирика агымының төп үзенчәлекләрен билгеләүче иҗат» (126 б.), дип аныклап куя. Д. Заһидуллина фикерләрен дәвам итеп, галимә С. Хәким поэзиясендә «туган җирне изгеләштерү, мифлаштыру тенденциясен» (131 б.) ассызыклый, әдипнең тәнкыйдипублицистик мирасының кыйммәтен «әдәбият тарихында тирән эз калдырган шагыйрьләр мирасын барлау, әдәби процесска керткән өлешен тәгаенләп кую» (138 б.) дип тамгалый. Д. Заһидуллина, А. Даутов карашларын үстереп, Н. Йосыпова И. Юзеев шигъриятендә «кешенең Яшәешне һәм үз-үзен танып белүе, кеше гомеренең кыйммәте, кеше язмышы, яшәү мәгънәсе хакында фикерләр әйдәп баруы» (157 б.) турында нәтиҗә ясый. Р. Харисның интеллектуаль поэзиясен анализлап, шагыйрьнең татар шигъриятен яңа сыйфатлар белән баетуын дәлилли. Р. Фәйзуллинның «көнчыгыш әдәби үзенчәлекләрен иҗади үзләштереп, татар әдәби җирлегенә «яраклаштыруы», шагыйрьнең иҗади ачышлары «әдәби традицияләрнең үсешенә, фәлсәфә тирәнәюгә һәм әдәбиятара мәдәни диалогның көчәюенә дә көчле йогынты ясый» (192 б.), дигән нәтиҗәгә килә. Галимә М. Әгъләмов иҗатында яңа караш, яңа анализ юлы тәкъдим итеп, әдип шигъриятендә «милләт язмышы – шәхес язмышы – шагыйрь язмышы чылбыры»н (210 б.) аерып куя, әдипне «шигърияттә алдагы буыннарга иҗади тәҗрибәләр ясау мәйданын, чын мәгънәсендә шигъри мәктәбен калдыра» (216 б.), дип күтәрә, лаеклы төстә данлый. Зөлфәт шигъриятенә анализ белән танышканнан соң, галимәнең фикер-карашлары тирәнлеген Зөлфәтнең бер шигъри тезмәсен үзгәртеп, «Фәнни сүзем минем – саф тылсымым» дип бәялисе килә: «Үз кичерешләре аша халык язмышын җиткерә алган, милләтенең бүгенгесе һәм киләчәге өчен борчылган, кешелекнең имгәнгән яшәеш кануннарын савыктыру омтылышы белән янган шигърияте Зөлфәтнең үз мәсләгенә тугры калуын раслый» (243 б.).

Китапның өченче бүлеге «1980–2000 елларда татар поэзиясе: шигъриятне яңарту юлында эзләнүләр» дип исемләнә. Профессор, әдәбият галиме Н. Йосыпова милли поэзия мәйданына алтмышынчы елларда килеп кергән мәгъруур буынның 1980–2000 еллар аралыгында да сайлаган кыйблага – шигъриятне «эчтәлек һәм форма ягыннан тирәнәйтүгә, яңарыш тенденцияләренә» (277 б.) тугры калуын, алар алып кергән яңарышның «XX йөз башында булачак әдәби-сәнгати, фәлсәфи эзләнүләргә ныклы нигез салуын» дәлилли (278 б.).

Әдәбият гыйльмияте тарихында яңа сүз булып танылачак фәнни монографиянең дәвамы буларак, галимәнең гаҗәеп талантлы хәзерге буын шагыйрьләр иҗатына, аерым алганда, Лилия Гыйбадуллина, Луиза Янсуар, Йолдыз Миңнуллина, Булат Ибраһимов һ.б. иҗатлары хакында фәнни-гыйльми сүзен ишетәсе килә.

Гайнуллина Гөлфия Расил кызы,
филология фәннәре кандидаты,
Казан федераль университеты доценты